

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ ХХІ СТОЛІТТЯ: ПОШУК ПРІОРИТЕТІВ

УДК 130:2

DOI 10.32782/NPU-VOU.2024.3(94).02

Роман ВОЛОШИН

аспірант кафедри філософії,

Навчально-науковий інститут філософії та освітньої політики,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

РОЛЬ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОТ: МАЙДАН ЯК «МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ»

Протягом тривалого часу пам'ять підлягала дослідженню виключно як індивідуальна психічна функція, нерідко поряд з іншими пізнавальними процесами на кшталт сприйняття чи мислення. Однак, якщо поглянути на це поняття в ретроспективі розвитку філософської думки, то віднаходимо низку ґрунтовних пояснень даному поняттю, які виходять за межі індивідуалізації. До прикладу, в бергсонівській моделі з'являється певна градація видів пам'яті, яка вже зводиться не лише до пізнавальних функцій людини, але й сягає практичного рівня буття людини.

Відтак, коли ми говоримо про пам'ять групи людей, завдання дати чітке визначення цьому явищу дещо ускладнюється. Поготів, якщо йдеться про великі спільноти або цілі народи. Французький філософ і соціолог Моріс Альбвакс стверджував, що колективна пам'ять – це соціальний конструкт, який формується і підтримується через соціальні взаємодії [11, с. 39]. Науковець вважається одним з перших дослідників проблематики. Він сформував твердження, що колективна пам'ять – це сукупність спогадів, які поділяють члени однієї спільноти. Формування пам'яті не є статичним набором спогадів; натомість це динамічний процес, який постійно оновлюється відповідно до потреб і контекстів сучасності.

Разом з тим те, що називають колективною пам'яттю, є однією з фундаментальних частин функціонування та навіть формування спільнот. У межах одного суспільства одночасно може існувати стільки варіантів колективної пам'яті, скільки це суспільство налічує різних соціальних груп.

У цій статті викладено ідею впливу колективної пам'яті на процес формування спільнот, подано приклади історичних подій, пам'ять про які відіграла значну роль у формуванні ідентичності різних народів. Крім того, представлено концепцію французького філософа П. Нора про «місця пам'яті» та наведено низку їх прикладів.

Ключові слова: пам'ять, колективна пам'ять, історична пам'ять, формування спільнот, символи, міфи, місця пам'яті, ідентичність.

Roman VOLOSHYN

THE ROLE OF COLLECTIVE MEMORY IN THE PROCESS OF COMMUNITY FORMATION: THE SQUARE AS A «PLACE OF MEMORY»

For a considerable period of time, memory was solely examined as an individual's cognitive function, frequently alongside other cognitive processes such as perception or thinking. However,

if we look back at the development of philosophical thought, we find a number of thorough explanations for this concept that go beyond individuation. In the Bergsonian model, for example, a certain gradation of types of memory appears, which is not only reduced to human cognitive functions, but also reaches the practical level of human existence.

Therefore, when we discuss the memory of a group of people, especially when it comes to large communities or whole nations, the task of clearly defining this phenomenon becomes somewhat complicated. Maurice Halbwachs, the French philosopher and sociologist, claimed that collective memory is a social construct, formed and maintained through social interactions [11, p. 39]. The scientist is considered one of the pioneering researchers on the topic. He articulated the assertion that collective memory is a pool of recollections shared by members of the same community. Memory formation is not a static set of recollections; instead, it is a dynamic process that is constantly updated in accordance with the demands and contexts of today.

Collective memory is, however, one of the fundamental components of the functioning and even formation of communities. Within a given society, there can be as many variants of collective memory as there are distinct social groups within that society.

This article outlines the idea of how collective memory impacts the process of community formation and provides examples of historical events, the memory of which played a significant role in the formation of the identities of various nations. In addition, the French philosopher P. Nora's concept of «places of memory» is explained, and a number of their examples are given.

Key words: memory, collective memory, historical memory, community formation, symbols, myths, places of memory, identity.

Спільні уявлення про минуле виконують одразу кілька важливих функцій у житті групи. Передусім, *нерідко слугують інструментом його збереження* у вигляді певного неписаного закону, який усі учасники спільноти – або принаймні їхня більшість – визнають і приймають. Іншою функцією колективної пам'яті є *здатність формувати та підтримувати певну ідентичність спільноти*, патерни поведінки в різних ситуаціях, зокрема в межах взаємодії з іншими групами. Приклади цього можемо спостерігати як на рівні відносно нечисленних груп, так і коли йдеться про держави й нації. Нарешті, спільна пам'ять про минуле може слугувати важливим підґрунтям для проєктування візії майбутнього. Французький історик П'єр Нора стверджував, що *колективна пам'ять – це те, що залишається від минулого в пережитому досвіді груп, або те, що ці групи роблять із минулим* [6, с. 188].

Нора запропонував концепцію «місця пам'яті» (*lieux de mémoire*) та стверджував, що колективна пам'ять формується через об'єкти, символи та практики, які представляють минуле та відіграють ключову роль у формуванні ідентичності групи [10, с. 7]. Місця пам'яті не обов'язково повинні бути фізичним місцем, в якому чи поблизу

якого можуть гуртуватися групи, як-от монументи чи історичні споруди. У різних суспільствах проявами колективної пам'яті можуть слугувати історії, символи, традиції, міфи та ритуали, які об'єднують людей навколо спільних цінностей і досвіду. При цьому віддаленість сучасності від джерела пам'яті може бути настільки великою, що й історичних джерел може зберегтися вкрай мало. У таких випадках пам'ять може зберігатися в усних переказах, легендах, творах мистецтва. Ці елементи покликані створити певний неперервний взаємозв'язок між минулим і сучасністю, а також породити почуття спільності.

Серед промовистих прикладів, які формують націєтворчий міф за допомогою проєктування пам'яті про далеку подію, – битва на Косовому полі 1389 року, в якій зійшлися війська сербського князя Лазара та османського султана Мурада. У цьому протистоянні серби зазнали поразки. Попри це, подія стала центральним елементом фольклору ледь не одразу після завершення, що допомогло сформувати спільне уявлення про минуле, глорифікацію і міфологізацію постаті князя Лазара та канонізацію його як святого. Проте фінального вигляду міф, заснований на пам'яті про битву, набув у ХІХ столітті, коли він пере-

творився на дієвий механізм для обґрунтування політичних та воєнних рішень. Косівська битва активно використовувалася для мобілізації й консолідації сербів у XIX–XX століттях під час боротьби за незалежність, а також у період Югославських війн 1990-х років. Попри те, що подія стала елементом пам'яті кількох народів, а з 2008 року історичний регіон навіть не підконтрольний Сербії, саме серби перетворили колективну пам'ять про битву на центральний національний міф, який підтверджує «богообраність» і водночас певну «віктимність» народу.

Подія, яка слугує джерелом колективної пам'яті, може мати різні її [колективної пам'яті] прояви. Вони можуть бути як матеріальні, так і символічні. Розгляньмо кілька прикладів.

Велика французька революція – одна з найважливіших подій в історії сучасної Франції. Події 1789–1799 років наочно ілюструють функції колективної пам'яті, зокрема щодо спільного уявлення про минуле, його вплив на формування певної ідентичності спільноти та формування на його основі нових наративів. Сучасна Конституція Французької Республіки використовує одразу кілька символів Великої французької революції, зокрема у розділі 2 йдеться: «Національна емблема – триколірний прапор: синій, білий, червоний. Національний гімн – Марсельеза. Девіз Республіки – Свобода, Рівність, Братерство. Її принцип – правління народу, здійснюване народом для народу» [4]. Французький прапор, що складається з трьох вертикальних смужок синього, білого та червоного кольорів, та гасло «Свобода, рівність, братерство» є символами, що втілюють цінності Французької революції і єднання нації. Національний гімн «Марсельеза» також репрезентує революційні ідеали свободи та братерства, закарбовані в національній свідомості. Власне, сама Французька революція 1789 року слугує одним із проявів колективної пам'яті, що має справжній націєтворчий ефект. Ідеї та символи революції стали підмурком формування республіканських цінностей і прав людини.

Хоча події, про які йдеться, відбулися понад двісті років тому й жоден із сучасних французів чи навіть його діди-прадіди не були очевидцями тих подій, колективна пам'ять про героїчну революцію та соціальну згуртованість закріпила за французами образ одного з найбільш політично активних суспільств у світі. На цю активність почали зважати вже тоді. Масштабна програма перебудови французької столиці 1853–1870 років, яку за прізвиськом префекта департаменту Сени Жоржа-Ежелана Османа називають Османською реконструкцією Парижа, мала на меті розв'язання одразу кількох проблем. Осман перетворив старі та вузькі середньовічні вулички Парижа на широкі проспекти, побудував нову систему водогону, освітлення та багато іншого. Однак одна зі справжніх цілей робіт, що їх проводив Осман, полягала в тому, щоб не допустити в місті громадянської війни. Він хотів назавжди унеможливити спорудження барикад у Парижі. Саме з цією ж метою вже Луї-Філіп запровадив дерев'яне покриття для вулиць. Осман хотів запобігти будівництву барикад у два способи: розширення вулиць мало зробити барикади неможливими, а нові вулиці слід було прокласти як найкоротший шлях від казарм до робітничих кварталів [1, с. 227]. Можливість спорудження барикад на широких центральних вулицях столиці для традиційно революційно-активного французького суспільства значно ускладнювалася. До того ж за потреби на широких проспектах повстання легко могло бути придушене силами війська.

Самі французи регулярно підтверджують цей образ політично активної нації, нерідко організуючи страйки та протести навіть в наші дні. Одним з останніх масових проявів протесту у Франції став так званий рух жовтих жилетів. Акції протесту за участі мітингувальників, вдягнених у світловідбивні жилети, прокотилися державою у 2018 році доволі спонтанно, а причиною масового невдоволення громадян стало зростання цін на паливо внаслідок підвищення акцизного збору. За інформацією Міністерства внутрішніх справ Франції до акції 17 листопада 2018 року долучи-

лося понад 287 тисяч людей, 24 листопада – понад 106 тисяч. Події понад 200-річної давнини втілилися у фізичних та символічних проявах.

З одного боку, ці події сприяють самовизначенню французів як членів однієї великої спільноти, об'єднаної спільним минулим, яке пам'ятають і яким пишаються. З іншого – символи цього минулого активно інтегрують у повсякденне життя в сучасності і будують навколо них плани щодо майбутнього.

Цей приклад ілюструє твердження П'єра Нора про те, що *колективна пам'ять – це спогад або сукупність свідомих чи несвідомих спогадів про досвід, пережитий і/або перетворений на міф живою спільнотою, до ідентичності якої невід'ємно належить відчуття минулого* [6, с. 188].

Подія чи чинник, який був перетворений спільнотою на елемент колективної пам'яті, може містити одночасно кілька «місць пам'яті» як на фізичному рівні, так і на рівні міфів та символів. Разом з тим, можемо прослідкувати, що одне й те саме місце пам'яті може бути елементом кількох епізодів колективної пам'яті. Це твердження можна проілюструвати на прикладі України.

Серед *рис, якими українці ідентифікують себе*, часто можна почути *волелюбність, нескореність*. На підтвердження цього твердження можна навести чимало історичних подій, коли згуртованість і волелюбність виходили на перший план. Саме громадянська активність та кооперація вільних людей часто згадується в контексті козацтва, а пізніше – таємних товариств і спілок, творчих об'єднань, інтелектуальних гуртків. Український філософ та есеїст Віталій Пономарьов апелює до високої громадянської активності та тісної співпраці в межах спільнот. «Цю землю українська людність виплекала впродовж не одного століття, розбудовуючи на ній міста, муруючи храми та фортеці, толокою зводячи хати (...) На цій землі вона розвивала власні та засвоювала запозичені форми громадянської спільноти – міське віче, церковний собор, шляхетський сеймик,

козацьке коло, ремісничий цех, інтелектуальний гурток, православне братство. Тут вона закладала підвалини своєї свободи: міське самоуправління, золоті шляхетські вольності, козацькі давні права і вольності, ставропігія церковних братств, автономія університетів, вільнодумство філософів, митців і поетів» [9, с. 46].

За часів незалежності особливого місця у сприйнятті українців набув Майдан Незалежності в Києві. З місця урочистих подій і центральної площі держави він перетворився на сакральне місце гідності, боротьби, згуртованості й народовладдя. Причиною цьому стали події, які в Україні охрестили трьома революціями: 1990 рік – Революція на граніті; 2004 – Помаранчева революція; 2013–2014 – Революція гідності.

У жовтні 1990 року група студентів з київських та львівських закладів вищої освіти розгорнули на Майдані (тоді – Площа Жовтневої революції) наметове містечко та оголосили голодування. Головними вимогами мітингувальників були: дострокове припинення повноваження Верховної Ради України та призначення нових виборів на багатопартійній основі восени 1991 року; відставка голови Ради Міністрів України Віталія Масола; прийняття закону про націоналізацію майна Комуністичної партії України і Ленінської комуністичної спілки молоді України; недопущення підписання нового Союзного договору; повернення в Україну солдатів, які проходять строкову службу за межами держави, і забезпечення проходження служби на території республіки юнакам подальших призовів [7]. Усе було організовано дуже швидко, мітингувальники зайняли позиції і стали в кордон на випадок силових дій з боку правоохоронних органів. Міліція не вдалася до розгонів протестувальників.

15 жовтня на Майдані вже зібралося кілька десятків тисяч українців. До студентів доєдналися трудові колективи фабрик і заводів, інститутів, шахтарі та просто небайдужі українці. Голодування та локальні акції оголошували в різних містах України. Мітингувальники з національними прапо-

рами та плакатами прорвали міліцейський кордон біля Верховної Ради та організували на площі перед нею ще одне наметове містечко. Було організовано виступ студентів у Верховній Раді та на телебаченні. 17 жовтня Верховна Рада ухвалила рішення задовольнити частину вимог демонстрантів (314 голосів «за») [7].

Уперше в новітній історії України Майдан став місцем масової успішної акції, яка об'єднала українців різних регіонів, професій та соціальних груп на центральній площі столиці, продемонструвала позитивний результат згаджених дій громадян та стала елементом колективної пам'яті великої групи українців. Не можна стверджувати, що події 1990 року мали великий націєтворчий ефект, але вони точно перетворили Майдан Незалежності на місце, де українці в разі замаху на їхні цінності можуть відстоювати свої права. Крім того, акція, спрямована проти комуністичної влади в Україні, заклала традиції демократичних форм протесту, змінила вектор розвитку тодішньої України та стала каталізатором розпаду СРСР [3].

Наступного разу Майдан знову перетворився на місце зібрання сотень тисяч українців вже після здобуття Україною незалежності, у 2004 році. Перший тур президентських виборів, що відбувалися восени того року, не дозволив виявити переможця. 21 листопада 2004-го у другому турі за президентський пост змагалися прем'єр-міністр Віктор Янукович та опозиційний кандидат Віктор Ющенко. За повідомленням Центральної виборчої комісії Віктор Янукович здобув трохи понад 15 мільйонів голосів виборців (49,46%), тоді як його опонент Віктор Ющенко – близько 14,2 мільйона голосів (46,61%) [8]. Водночас стало відомо, що у порівнянні з першим туром аномально зростає явка виборців у Донецькій та Луганській областях, до 96,7% та 89,5% відповідно. Саме ці голоси мали забезпечити провладному кандидату перемогу.

Незгодні з масовими фальсифікаціями із залученням адміністративного ресурсу, близько 30 тисяч прихильників кандида-

та від опозиції почали встановлювати на Майдані наметове містечко. Переважна більшість людей для демонстрації своєї участі в акціях використовувала у своєму одязі помаранчевий колір – колір політичної сили «Наша Україна» Віктора Ющенка. У багатьох містах України прихильники кандидата також виходили на локальні «майдани». 22 листопада 2004-го кількість протестувальників зростає до 100 тисяч, і до них почали приєднуватися виборці з усіх регіонів країни. 23 листопада 400 наметів було встановлено майже на всю довжину Хрещатика [3]. Загалом за різними оцінками соціологів у Помаранчевій революції взяло участь від п'яти до шести мільйонів громадян.

Майдан знову перетворився на місце сили для українців. Цього разу акції на центральній площі столиці були значно масштабнішими, а символіка, гасла та пісні того Майдану перетворилися на елемент колективної пам'яті про консолідацію та відстоювання спільних цінностей. Український громадський діяч, проректор Українського католицького університету Мирослав Маринович відзначає силу Майдану: «Майдан вирує і дивується: звідки раптом у людей стільки сили? Щось там варнякає у Кремлі Владімір Владімірович, вздовж українсько-білоруського кордону гасає Патріарх Московський... А Майдан сміється. А Майдан – сильний. Нікому й на гадку не спадає покоритись і визнати геополітичну велич Росії. Бо сильним був наш дух. Бо Правда була за нами. Бо сила твоя, як і Царство Боже, – в тобі, а не поза тобою» [9, с. 78].

Помаранчева революція завершилася політичним вирішенням. 6 грудня в Києві за участі тодішнього президента Леоніда Кучми, двох кандидатів у президенти, а також міжнародних посередників, серед яких були президент Польщі Александр Квасневський і Верховний представник Європейського Союзу Хав'єр Солана, розпочався третій раунд переговорів щодо урегулювання ситуації. Серед основних питань: зміни до виборчого законодавства, реформа Центральної виборчої комісії,

а також політична реформа, спрямована на подолання поствиборчої кризи. А вже 8 грудня Верховна Рада ухвалила ці зміни, що трансформували Україну на парламентсько-президентську республіку. У третьому турі виборів, призначених Верховним судом, 26 грудня 2004 року перемогу здобув Віктор Ющенко з результатом 51,99% голосів, тоді як його опонент отримав 44,2%. Майдан переміг.

Революційні події в Україні 2004 року стали демонстративним прикладом «місця пам'яті» згідно з концепцією П'єра Нора. Майдан Незалежності остаточно сформувався як символ не лише політичних протестів, а і всенародного прагнення до свободи, справедливості та демократичних змін.

У його ролі як місця пам'яті можна виділити кілька аспектів. Майдан як географічна локація в центрі столиці України став точкою концентрації протестувальників. Це конкретне фізичне місце, де збиралися люди з усієї країни, уособлювало не просто протест проти фальсифікації виборів, а й народне єднання заради змін. Це місце набуло особливого значення завдяки подіям, які там відбувалися.

Майдан також став символом боротьби за справедливість і демократію. Події 2004 року залишилися у колективній пам'яті українців як місце, де кожна людина могла вплинути на політичні процеси у своїй державі.

Події 2004 року відіграли важливу роль у формуванні відчуття спільних цінностей та ідентичності. Для великої кількості людей Помаранчева революція стала спільним досвідом, який об'єднував навколо ідеї свободи та справедливості представників різних регіонів та верств суспільства. До подій на Майдані приєднувалися люди з різних населених пунктів, ще більше — спостерігали за подіями. Саме завдяки спільному досвіду Майдан закріпився як важливий елемент національної колективної пам'яті.

Особливу роль Майдан також відіграв у формуванні політичної та соціальної пам'яті українців. Він заклав початок про-

цесу подальших демократичних зрушень в Україні та не дозволив молодій демократії піти за сценарієм деяких колишніх радянських республік, у яких за допомогою адміністрації та контролю над силовими структурами влада змогла встановити режим повного контролю над суспільством. Центральна площа України стала символом мирного опору і в колективну пам'ять українців вкарбувалася як місце, де пасивне громадянське суспільство змогло досягти успіху у відстоюванні своїх прав.

Громадяни України відчули свою причетність до подій державного значення. Майдан 2004 року став важливим елементом колективної пам'яті, що відповідає концепції «місць пам'яті» П'єра Нора — це місце, яке стало потужним носієм національних ідей і колективних цінностей.

Вчоргове Майдан Незалежності відіграв роль місця консолідації активного громадянського суспільства під час подій, які отримали назву «Революція гідності». Події кінця 2013 — початку 2014 року ознаменувалися як своєю масштабністю, так і трагічністю.

Перші протестувальники й намети з'явилися на центральній площі столиці ввечері 21 листопада 2013 року — після того, як влада оголосила про призупинення процесу підготовки до підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС. В наступні дні у центрі Києва сформувалися два паралельних центри протестів. Перший — наметовий табір без політичної символіки з прапорами України та ЄС на Майдані Незалежності. Другий — акція протесту опозиційних партій на Європейській площі [2]. Трохи пізніше акції об'єднали. 29 листопада стало зрозуміло, що тодішній президент Віктор Янукович виступив проти підписання угод з ЄС. На Майдані в цей час залишалося кілька сотень переважно молодих людей. Однак в ніч з 29 на 30 листопада загонами міліції здійснили спробу розігнати Майдан, жорстоко били та затримували активістів. Того ж дня на Михайлівській площі зібрався мітинг, у якому взяло участь близько 15 тисяч людей. Його очолили лідери опозиційних парламентських фракцій.

Вже 1 грудня Майдан Незалежності знову перетворився на місце масштабної громадянської акції. За різними оцінками на центральній площі країни зібралося понад 500 тисяч людей. Учасники протестів встановили повний контроль над Майданом, споруджували барикади, встановлювали намети, було сформовано «Самооборону» Майдану для підтримки порядку і протидії повторним спробам розгону з боку силовиків. Активісти також зайняли кілька адмінбудівель. Протягом грудня 2013 року між лідерами опозиції та владою тривали переговори, однак вони не призвели до серйозних результатів.

Січень та лютий 2014 року стали найгострішими етапами протестів. Після ухвалення Верховною Радою законів 16 січня, які забороняли право на протест (їх охрестили «диктаторськими»), ситуація загострилася. 19 січня почалися зіткнення активістів із силовиками на вулиці Грушевського. У цих масових сутичках серед майданівців з'явилися перші загиблі.

Кульмінація подій Революції гідності настала у лютому 2014 року. 18 лютого активісти Майдану попрямували до Верховної Ради з вимогами обмежити повноваження президента, однак зіштовхнулися з насильницьким розгоном з боку силових загонів. 18–20 лютого снайпери та силовики відкрили вогонь по демонстрантах, внаслідок чого загинуло понад сто людей. Герої Майдану увійшли в історію як «Небесна Сотня». Розстріли активістів та масштабні насильницькі дії викликали неабиякий шок та обурення в українському суспільстві, а також посилили тиск на ре-

жим Януковича з боку міжнародної спільноти.

Насильницькі дії для придушення народного повстання не розігнали громадян, а тільки загострили ситуацію. «Майдани» відбувалися в усіх куточках країни. Вночі 22 лютого Віктор Янукович під тиском ситуації, втрати підтримки серед силовиків та деяких регіональних еліт втік з Києва і зрештою опинився в Росії.

Висновки. Історичну роль Майдану як місця боротьби за гідність і волю в колективній пам'яті українців важко переоцінити. Пам'ять про ненасильницький протест громадян проти авторитарних дій влади було сформовано під час Помаранчевої революції. Події 2013–2014 років знову вивели людей на центральну площу Києва для відстоювання демократичних цінностей і національної ідентичності. Однак події Революції гідності надали Майдану сакрального значення у пам'яті мільйонів людей по всій державі, стали частиною національного міфу про криваву боротьбу за свободу і незалежність, право на власну ідентичність та гідність, можливість обирати геополітичний вектор розвитку. Цей образ став фундаментальною частиною колективної пам'яті української нації. Жертви Майдану показали високу ціну, яку українці платять, відстоюючи свої цінності.

Тож Майдан як місце пам'яті не лише закріпив символічне значення центральної площі столиці, натомість розширив його до рівня національного міфу, який має довготривалий вплив на формування української ідентичності та геополітичного самовизначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бодлер, Ш., Беньямін, В.** (2023). Паризький сплін. Есе. Київ: Комубук, 368 с.
2. **Головко, В.В.** (2021). Революція гідності 2013–2014. Електронний ресурс. URL: <https://bit.ly/4fb6XZa>
3. Енциклопедія історії України Т 1. Електронний ресурс. URL: <https://bit.ly/408mZyA>
4. Конституція Французької Республіки (2018). Центр політико-правових реформ. Електронний ресурс. URL: <https://bit.ly/404liIQ>
5. Національний меморіальний комплекс героїв небесної сотні – Музей Революції гідності. (2021). URL: <https://bit.ly/4dRBLNm>

6. **Нора, П.** (2014). Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, 272 с.
7. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://bit.ly/4dSmjRf>
8. Центральна виборча комісія. Результати голосування по Україні. URL: <https://bit.ly/4eNWhQp>
9. Що дасть нам силу? Есеї українських інтелектуалів на фокус-тему Українського ПЕН 2019/2020 / Упор. Тетяна Терен (2020). Київ: Дух і Літера. 208 с.
10. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. (*Pierre Nora Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory. (Spring, 1989)
11. **Halbwachs, M.** (1992). On Collective Memory. Chicago and London: The University of Chicago Press. P. 244

REFERENCES

1. **Bodler, Sh., Benjamin, V.** (2023). Paryzkyi splin. Ese. [*Paris spleen. Essay*]. Kyiv: Komubuk, 368 s. [in Ukrainian].
2. **Holovko, V.V.** (2021). Revoliutsiia hidnosti 2013–2014. [*Revolution of dignity 2013–2014*]. URL: <https://bit.ly/4fb6XZa> [in Ukrainian].
3. Entsyklopediia istorii Ukrainy. [*Encyclopedia of the history of Ukraine*]. Т 1. URL: <https://bit.ly/408mZyA> [in Ukrainian].
4. Konstytutsiia Frantsuzkoi Respubliky. [*Constitution of the French Republic*]. Tsentralna polityko-pravovykh reform. URL: <https://bit.ly/404lilQ> [in Ukrainian].
5. Shcho dast nam sylu? Esei ukrainskikh intelektualiv na focus-temu Ukrainykogo PEN 2019/202 / Upor. Tetiana Teren (2020). Kyiv: Duh i Litera (208 p.). [in Ukrainian].
6. Natsionalnyi memorialnyi kompleks heroiv nebesnoi sotni – Muzei Revoliutsii hidnosti. (2021). [*National Memorial Complex of Heroes of the Heavenly Hundred – Museum of the Revolution of Dignity*]. URL: <https://bit.ly/4dRBLNm> [in Ukrainian].
7. **Nora, P.** (2014) Teperishnie, natsiia, pam'iat. [*The present, nation, memory*]. Kyiv: Klio, S. 188. (272 s.). [in Ukrainian].
8. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty. [*Ukrainian Institute of National Memory*]. URL: <https://bit.ly/4dSmjRf> [in Ukrainian].
9. Tsentralna vyborcha komisiia. Rezultaty holosuvannia po Ukraini. [*Central Election Commission. Voting results for Ukraine*]. URL: <https://bit.ly/4eNWhQp> [in Ukrainian].
10. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. (*Pierre Nora Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory. (Spring, 1989), pp. 7–24 [in Ukrainian].
11. **Halbwachs, M.** (1992). On Collective Memory. Chicago and London: The University of Chicago Press. P. 244 [in English].